

ване й атомізоване населення, яке перебувало в цілковитій матеріальній залежності від держави.

На відміну від повністю репресованого в 1937–1938 рр. політбюро ЦК КП(б)У, вище компартійне керівництво у 1930-х роках залишалося більш-менш стабільним. Чисельний склад політбюро ЦК ВКП(б) між 1930-м і 1939 р. скоротився з 10 до 9 осіб. За цей час у вищому партійному керівництві збереглося основне ядро в складі 5 осіб – Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов і М.Калінін, вибуло п'ятеро і увійшло четверо осіб. В основному ядрі провідну роль у репресіях відіграли Молотов і Каганович. Ворошилов добре прислужився в організації репресій у Червоній армії, які істотно послабили обороноздатність країни. М.Калінін був декоративною фігурою, яка уособлювала парадне конституційне обличчя компартійно-радянської системи влади.

Вибуття зі складу політбюро ЦК мало тільки одну причину – смерть. Природною смертю в січні 1935 р. помер В.Куйбишев. С.Кірова застрелили, Г.Орджонікідзе застрелився сам, С.Косіора і В.Чубаря розстріляли. Показово, що розстріляли тільки представників КП(б)У, хоч обох відкликали з України на відповідальну роботу в центр задовго до арешту. Поповнилося політбюро ЦК А.Андреєвим (у лютому 1932 р.), А.Мікояном (у лютому 1935 р.), А.Ждановим і М.Хрущовим (затверджені пленумом ЦК, що його обрав у березні 1939 р. XVIII партз'їзд).

Усі члени політбюро ЦК були висуванцями Сталіна і маріонетками в його руках. Разом із тим вони були функціонерами великого масштабу, здатними самостійно організувати діяльність відомств і територій. Розв'язуючи державні питання в межах своєї компетенції, вони вже спілкувалися не стільки між собою на офіційних засіданнях політбюро ЦК, скільки безпосередньо з генсеком і його технічними помічниками й апаратом⁸⁵. Найвідповідальніші рішення часто оформлялися в протоколі політбюро ЦК заднім числом і нерідко – опитуванням. Часто вождь реалізував свої задуми без офіційної постановки питання на політбюро ЦК і з людьми, які не входили до складу політбюро. Членство в політбюро все-таки було, так би мовити, парасолькою, яка захищала від чекістських репресій. Але вже кандидати в члени політбюро ЦК не мали такого відносного імунітету. Постишев, який здобув сумну славу ката української інтелігенції, і одіозний Єжов лягли під каток чекістів, щоб зняти кров зі сталінського френча. Колосальна країна стала безпомічною і паралізованою в руках кривавого диктатора через те, що в ній панувала радянська влада.

5. Політична система в останні роки сталінської диктатури

У другій половині 1930-х років остаточно склалася економіка, яку називали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами ззовні, від планово-директивних органів. Проте бувають

часи, коли цінується не ефективність виробництва, а його мобілізаційний потенціал. На відміну від ринкової, командна економіка дозволяла державі зосереджувати максимальну кількість людських і матеріальних ресурсів на виконанні обмеженої кількості цілей. Через це радянська економіка спромоглася успішно протистояти в Другій світовій війні нацистській Німеччині.

У квітні 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про створення Комітету оборони СРСР при РНК. Новий комітет заступив РПО СРСР, ліквідовану цією ж постановою, і спільну комісію політбюро ЦК і РНК з оборони, яка працювала від 1930 р. Він складався з семи осіб: В.Молотова (голова), Й.Сталіна, Л.Кагановича, К.Ворошилова, В.Чубаря, М.Рухимовича, В.Межлаука. Створювався розгалужений апарат Комітету оборони, який мав готувати на розгляд питання мобілізаційного розгортання й озброєння армії, підготовки народного господарства до мобілізації⁸⁶.

Після поразки Франції та посилення загрози війни з гітлерівською Німеччиною Сталін вирішив радикально трансформувати систему влади в її центральному ешелоні, у зв'язку з чим Комітет оборони втратив майже всі свої функції, якими був наділений під час утворення. У березні 1941 р. спільними постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР діяльність РНК була реорганізована, а його права істотно розширені. Утворювалося бюро РНК — орган влади, який мав усі права РНК, хоча не був передбачений Конституцією. Засідання бюро РНК мали проводитися раз на тиждень або частіше, тоді як засідання РНК — тільки раз на місяць. Членами цього органу стали В.Молотов, М.Вознесенський, А.Мікоян, М.Булганін, Л.Берія, Л.Каганович і А.Андрєєв. Бюро брало на себе основну частину функцій Комітету оборони, внаслідок чого склад останнього скорочувався до п'яти осіб. Завершальним етапом перерозподілу влади від політбюро ЦК до РНК (при персональному зрощуванні вищих компартійно-радянських інстанцій) було призначення в травні 1941 р. головою РНК Й.Сталіна. Заступником голови РНК СРСР і керівником зовнішньої політики СРСР ставав В.Молотов. Зазнав змін склад бюро РНК: його керівником ставав Сталін, першим заступником — Вознесенський, заступниками — Молотов, Мікоян, Булганін, Берія, Каганович, Андрєєв і Л.Мехліс. Членами бюро стали К.Ворошилов, перший секретар ВЦРПС М.Швернік, секретарі ЦК ВКП(б) А.Жданов і Г.Маленков. Комітет оборони був ліквідований⁸⁷.

Ця реорганізація знаменувала собою не тільки фактичне злиття компартійного і радянського органів влади, але й відтиснення на другий план оточення Сталіна 1930-х років. На передній план виходили діячі молодшого покоління — А.Жданов, Г.Маленков, М.Вознесенський, Л.Берія. Політбюро ЦК ВКП(б) перестало існувати як регулярний орган політичного керівництва.

Від 30 червня 1941 р. до 4 вересня 1945 р. надзвичайним органом,

який зосередив у собі всю повноту влади в СРСР, був Державний Комітет Оборони (ДКО). Його персональний склад виявився майже таким, як склад бюро РНК. У ДКО працювали всі члени колишнього бюро РНК, за винятком Андреева, Жданова, Мехліса і Шверніка. Внутрішня структура ДКО була спрощена порівняно з бюро РНК: голова, заступник голови (ним став Молотов) і семеро членів. Постанови ГКО мали силу законів воєнного часу. Всі партійні, радянські, військові, господарські та профспілкові органи мусили виконувати їх беззастережно.

Стратегічне керівництво ГКО здійснював через Ставку Верховного Головнокомандування. На останньому етапі війни до цього органу входили Й.Сталін (голова), Г.Жуков (заступник голови), О.Василевський, О.Антонов, М.Булганін і М.Кузнецов. У ході війни зі складу Ставки випали діячі, які не показали себе з кращого боку в плануванні воєнних операцій і в керівництві бойовими діями — С.Тимошенко (голова у першому складі Ставки), К.Ворошилов, С.Будьонний. Через перевантаженість від роботи в Ставці був звільнений В.Молотов, через хворобу — Б.Шапошников (він не дожив до кінця війни). У стратегічному керівництві Ставка ВГК спиралася на підпорядкований їй Генеральний штаб.

Для розгляду особливо важливих питань іноді скликалися спільні засідання політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки ВГК. Склад політбюро, сформованого після XVIII з'їзду ВКП(б), у роки війни не змінювався.

Під час війни з гітлерівською Німеччиною керівництво СРСР зняло з себе маску інтернаціоналістів і навіть ліквідувало Комінтерн. Щоб мобілізувати народи СРСР на боротьбу, воно почало апелювати до патріотичних, релігійних і національних почуттів. У пропаганді залунала заборонена раніше тема національної державності. У 1944 р. була здійснена конституційна реформа: загальносоюзні наркомати оборони та закордонних справ перетворювалися на союзно-республіканські.

Коли обговорювалася перша Конституція СРСР, керівники України запропонували побудувати наркомати військових і закордонних справ як союзно-республіканські. Полемізуючи з Раковським, Сталін тоді заявив: «Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік — одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи»⁸⁸. За Конституцією СРСР 1924 р., наркомати військових і закордонних справ залишилися загальносоюзними. І раптом у 1944 р. Сталін знову повернувся до питання, яке дискутувалося в 1922–1923 рр. Розв'язання його в позитивному плані ставало актуальним через важливі причини внутрішнього і зовнішнього характеру. Сталіна не турбувала та обставина, що країна може перетворитися з федерації на конфедерацію. СРСР не став справжньою федерацією і не міг бути конфедерацією, тому що скріплювався диктатурою державної партії, а не принципами, проголошуваними в конституціях.

У ході наступу, який розгорнувся після поразки вермахту під Сталінградом, радянські війська захопили частину території УРСР. Після

невдалого наступу в районі Курська Німеччина остаточно втратила стратегічну ініціативу. Безпосереднім результатом Курської битви стало звільнення Харкова і Донбасу, вихід радянських військ на Дніпро. На порядку денному постало визволення Правобережної і Південної України.

Щоб використати патріотичні почуття українців, Сталін змінив акценти в національній політиці Кремля. До війни в СРСР культивувалася пропаганда патріотизму, але прояви національних почуттів неросіянами вважалися небажаними. Термін «націоналізм» наповнювався негативним змістом і служив майже синонімом сепаратизму. Через це патріотизм ставив казенним і не сягав глибин душі. Тепер же належало поєднати патріотизм з націоналізмом — якщо не термінологічно, то фактично.

У жовтні 1943 р. сталися події, які характеризували ці акценти. Місто Переяслав, де в 1654 р. була укладена угода про приведення Української козацької держави «під високу руку» царя Олексія Михайловича, перейменували на Переяслав-Хмельницький. Радянський уряд заснував орден Богдана Хмельницького — єдину державну нагороду з неросійським корінням. Чотири фронти, які вели бої на українській території, одержали назву Українських.

Для здійснення конституційної реформи існували й зовнішньополітичні причини. У рамках Тегеранської конференції 29 листопада 1943 р. Сталін зустрівся з Ф.Д.Рузвельтом. Президент США порушив питання про створення після війни світової організації, заснованої на принципах Об'єднаних Націй. Виконавчий орган цієї організації мав складатися з великих держав (СРСР, США, Велика Британія, Китай) і кількох представників від групи країн: двох європейських, двох азійських, одного представника південноамериканських країн і одного від британських домініонів. Рузвельт повідомив, що В.Черчілль незгодний з таким розподілом, тому що матиме тільки два голоси — Великої Британії й одного з домініонів. На цьому тема розмови перервалася⁸⁹.

За два місяці, 28 січня 1944 р., газета «Правда» опублікувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин» і ухвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР. Найбільшою сенсацією в цьому повідомленні був сам факт скликання «чергового» пленуму ЦК ВКП(б), адже він був першим від початку війни і, як потім виявилось, єдиним за всю війну. Який зміст вкладався в поняття «розширення прав союзних республік», з газетного повідомлення не випливало. Та X сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання, що почала свою роботу в день скликання пленуму ЦК, ухвалила 1 лютого за доповіддю Молотова справді сенсаційні закони: «Про утворення військових формувань Союзних республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного

Комісаріату Оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський комісаріат».

4 березня 1944 р. у Києві відбулася VI сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Вона ухвалила відповідні закони, які ввійшли до Конституції УРСР. Указ президії Верховної Ради УРСР про утворення НКЗС УРСР був ухвалений ще 5 лютого на основі загальносоюзного законодавства. Головою нового відомства в українському уряді призначався письменник Олександр Корнійчук, який уже рік працював у Москві на посаді заступника наркома закордонних справ СРСР. 11 березня наркомом оборони УРСР був призначений командуючий військами Київського військового округу генерал-лейтенант Василь Герасименко.

Військові з'єднання і частини, які одержали офіційну назву «національних», створювалися відповідно до рішення ДКО від 13 листопада 1941 р. У роки війни були сформовані Естонський і Латиський стрілецькі корпуси, а також 22 дивізії і ряд окремих частин, особовий склад яких переважно комплектувався представниками однієї національності (азербайджанцями, вірменами, грузинами та ін.)⁹⁰. О.Довженко сподівався, що такі з'єднання і частини формуватимуться й з українців. «Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу», — писав він у своєму щоденнику в червні 1942 р.⁹¹ Проте Сталін не мав наміру утворювати українську армію навіть у форматі батальйону або роти.

Урочисто задекларований Наркомат оборони УРСР залишився на папері. Д.Мануїльський порекомендував В.Герасименку звернутися до Генерального штабу за коштами для суто представницьких цілей — створення групи протоколу, придбання автомобіля і приміщення для прийомів, сформування роти почесного караулу. «Всі зазначені моменти зовнішнього представництва мають політичне значення», — зауважив він. Проте Герасименку відмовили в Генеральному штабі в асигнуваннях «через відсутність у Києві постійних військових представників»⁹².

Іноземні дипломати в Москві запитували в НКЗС СРСР, якими мають бути найближчі наслідки конституційної реформи. У відомстві Молотова таємниці з цього не робили. Як повідомляв Державному департаменту США американський посол А.Гарриман, 30 січня 1944 р. один з високопоставлених працівників НКЗС СРСР висловив у бесіді з ним думку про те, що за своїм державним устроєм СРСР незабаром наблизиться до Британської Співдружності⁹³. Відповідаючи на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини з союзними республіками, Молотов на прийомі на честь британського посла А.Керра 6 лютого 1944 р. вказав, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав⁹⁴.

О.Корнійчук поставився до своєї місії серйозно. 9 лютого 1944 р. він подав М.Хрущову записку про основні напрями його діяльності. «Початком нашого виходу на міжнародну арену, як я вважаю, — писав він, — має бути встановлення дипломатичних відносин з Великобританією й США». У складі НКВС УРСР Корнійчук уважав за потрібне утворити відділи по країнах⁹⁵. Та в Кремлі не поспішали давати на це згоду. В НКЗС УРСР були створені лише допоміжні структурні підрозділи. У липні 1944 р. Корнійчук був звільнений з посади. Наркомом закордонних справ УРСР і одночасно членом політбюро ЦК КП(б)У став Д.Мануйльський. Реальний вихід на міжнародну арену був пов'язаний для України тільки з утворенням Організації Об'єднаних Націй і бажанням Кремля мати в ній 17 голосів.

У серпні 1944 р. у передмісті Вашингтона Думбартон-Окс почала працювати міжнародна конференція, на якій розглядалися питання, пов'язані з утворенням ООН. Голова радянської делегації А.Громико оприлюднив пропозицію свого уряду про членство в міжнародній організації 16 союзних республік, «які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни»⁹⁶. Союзники, однак, не підтримали цієї пропозиції. На Кримській конференції керівників трьох держав у лютому 1945 р. вдалося досягти єдності думок стосовно права вето для постійних членів Ради Безпеки ООН. У зв'язку з цим питання про членство всіх союзних республік втратило для Сталіна попередню політичну вагу. Конференція ухвалила компромісне рішення про те, що УРСР і БРСР мають бути членами — засновниками ООН.

Війна з гітлерівською Німеччиною, яка ставила собі за мету побудувати імперію від Північного до Чорного морів на кістках населення окупованих територій, стала дарунком долі для радянської влади. Навколо Кремля змушені були згуртуватися всі народи Радянського Союзу, включаючи український. Наприкінці війни переважна частина Радянської армії складалася вже з людей, чиє свідоме життя почалося після революції. Перемога у війні й вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, дали друге дихання сталінському режимові.

У повоєнний період надзвичайні органи влади були ліквідовані, але політичний режим не змінився. Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного апарати із сотнями тисяч виконавців-«гвинтиків» — ВКП(б) і МВС-МДБ. Стикання конкуруючих структур давало можливість здійснювати чистки то в партійних, то в силових органах.

Діяльність політбюро ЦК ВКП(б) відновилася. У 1946 р. до його складу були введені Л.Берія і Г.Маленков. З урахуванням того, що в червні 1946 р. помер М.Калінін, чисельність цього органу влади збільшилася до 10 осіб. У лютому 1947 р. до політбюро ввійшов М.Вознесенський,

а в лютому 1948 р. — М.Булганін і О.Косигін. У березні 1949 р. Вознесенський був заарештований і згодом розстріляний.

Сталін довгий час не скликав партійних з'їздів. Нарешті, у жовтні 1952 р. відбувся XIX партз'їзд, на якому партію в останній раз перейменували. З'їзд на пропозицію Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 11 до 25 осіб і поміняв назву цього органу: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості членів президії ЦК в 2,5 раза істотно зменшило політичну вагу кожного з них.

Масові репресії у повоєнний період були застосовані диктатором щодо населення здобутих у 1939–1945 рр. нових регіонів. Особливо жорстокий терор силові органи чинили на території західних областей України. Підпільно-партизанська боротьба ОУН і УПА точилася у великих масштабах аж до початку 1950-х років.

Одночасно з терором, спрямованим на радянізацію нових регіонів, Сталін почав готувати масові репресії на основній території країни. Зацьковане і замордоване суспільство не знаходило в собі сил для опору. Становище врятувала тільки смерть диктатора.

Примітки до розділу 11

- 1 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.12. — С.60.
- 2 Там само. — Т.36. — С.6.
- 3 Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — М., 1994. — Кн.1. — С.164.
- 4 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.48. — С.151.
- 5 Цит. За: Дан Ф. Происхождение большевизма. — Нью-Йорк, 1947. — С.444.
- 6 В.І.Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч.2. — С.5-6.
- 7 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.38. — С.183.
- 8 Там само. — С.452.
- 9 Там само. — Т.24. — С.139.
- 10 Винниченко В.К. Відродження нації. — К.; Відень, 1920 (репринт 1990). — Ч.2. — С.80.
- 11 Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник. — К., 1987. — С.570.
- 12 Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). — К., 1937. — С.76.
- 13 Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т.38. — С.343.
- 14 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С.56.
- 15 Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С.183.
- 16 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т.2. — С.75.